

معارف شیعی

و نقش نخستین امامان شیعه علیهم السلام

در تدوین آنها

دکتر سیدرضا مؤدب*

چکیده

امام علی، امام حسن، امام حسین و امام سجاد علیهم السلام در قرن نخستین هجری می‌زیستند و از نظر شیعه امامیه، نخستین پیشوایان هدایت پس از رسول خدا صلی الله علیه و آله هستند. آنها در قرن اول، در تدوین روایات، ثبت و ضبط آنها و گسترش معارف شیعی، نقش مهمی داشتند و هر یک در دوران امامت خود، برای گسترش روایات، با وجود همه مخالفت‌ها، هم خود مبادرت به نوشتن روایات از پیشوایان پیش از خود و نشر آنها کردند و هم بر فراهم سازی زمینه‌های نوشتن و نشر آنها توسط اصحاب خود، تلاش فراوان نمودند تا در آینده معارف شیعی در اختیار دوست‌داران آنها قرار بگیرند.

کلیدواژه‌ها: روایات، کتابت حدیث، جواز کتابت، مجموعه‌های حدیثی.

مقدمه

اهل بیت عصمت علیهم‌السلام، که از نظر شیعه امامیه از جایگاه بلندی برخوردار بوده و از هرگونه گناه فکری و رفتاری مصون است، نقش مهمی در چگونگی تاریخ تدوین حدیث شیعه دارد. در نخستین مرحله، به بررسی و تحلیل دوران امام علی علیه‌السلام تا دوران امام سجّاد علیه‌السلام می‌پردازیم که قرن اول هجری را شامل می‌شود.

در قرن اول، چهار امام معصوم شیعیان علیهم‌السلام در تدوین حدیث و گسترش معارف شیعی، دوران پررنجی را پشت سر گذاشته‌اند؛ زیرا از یک سو، حکومت جز مدت کوتاهی در اختیار امام علی علیه‌السلام نبود و از سوی دیگر، حاکمان وقت، بخصوص حاکمان پیش از حضرت علی علیه‌السلام نه تنها به تدوین حدیث معتقد نبودند، بلکه در مواردی به شدت با نشر، نقل و کتابت آن مخالفت می‌ورزیدند. بدین روی، امام علی علیه‌السلام کمتر توانست فرصت‌های خود را برای نشر و تدوین حدیث صرف کند؛ زیرا آن حضرت در حکومت خود، با چندین نبرد وقتگیر روبه‌رو شد و امام حسن و امام حسین علیهم‌السلام نیز با وجود مخالفت‌های جدی حکومت با ایشان، درگیر مبارزات سیاسی بودند، گرچه در دوران امام سجّاد علیه‌السلام فرصت‌های بیشتری برای تدوین و نشر حدیث فراهم شد و چهره علمی و فقهی امام سجّاد علیه‌السلام بیشتر نمایان گردید.

دوران امام علی علیه‌السلام

حضرت علی علیه‌السلام، که پس از رحلت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم قریب سی سال، امامت شیعیان را برعهده داشت، خود گنجینه دانش الهی بود که رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم درباره‌اش فرمود: «انا مدینه العلم و علی باؤها»؛ من شهر علمم و علی راه ورود به آن شهر است. (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰، ص ۱۲۰) ایشان بزرگ‌ترین مفسر قرآن پس از پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم شمرده می‌شود و لقب «صدرالمفسرین» شایسته ایشان است و

پیامبر صلی الله علیه و آله در این باره فرموده: «عَلِيٌّ مَعَ الْقُرْآنِ وَالْقُرْآنُ مَعَ عَلِيٍّ»؛ علی با قرآن است و قرآن نیز با علی. (هندی، ۱۴۰۵ ق، ج ۲، ص ۲۰۲) بدین سان، او محور و مصدر حدیث بود و هر آنچه می‌گفت و عمل می‌کرد، سنت دین شمرده می‌شد. از این رو، حضرت علی علیه السلام به گسترش و نشر و کتابت حدیث، به ویژه حدیث نبوی، اهمیت می‌داد. نقش آن حضرت را در مورد حدیث در دو مرحله بیان می‌کنیم:

الف. روایات؛ کتابت و تدوین

از حضرت علی علیه السلام احادیثی روایت شده‌اند که حکایت از اهمیت نوشتن حدیث و معارف شیعی و در مواردی، دستور بر کتابت و چگونگی تدوین آن‌ها دارند؛ از جمله:

«قَيِّدُوا الْعِلْمَ، قَيِّدُوا الْعِلْمَ»؛ علم و دانش را [که از ما فرا گرفته‌اید] ضبط و حفظ کنید. (حسینی جلالی، ۱۴۱۳ ق، ص ۱۴۴)

«قَيِّدُوا الْعِلْمَ بِالْكِتَابَةِ»، دانش را با نوشتن حفظ کنید. (همان، ص ۹۰، همان، ص ۱۴۴)

«أَلْقِ دَوَاتِكَ وَأَطْلِ جَلْفَةَ قَلَمِكَ وَفُوجِ بَيْنَ السُّطُورِ وَ قَرِّمْطِ بَيْنَ الْحُرُوفِ فَإِنَّ ذَلِكَ أَجْدَرُ بِصَبَاحَةِ الْحَطِطِ»؛ حضرت علی علیه السلام به نویسنده خود، عبیدالله بن ابی رافع، فرمود: دوات را لایقه بگذار و از جای تراش تا نوک آن را دراز ساز و میان سطرها را گشاده بگیر و حرف‌ها را نزدیک هم آر، که چنین کاری موجب زیبایی خط می‌گردد. (فیض الاسلام، بی تا، حکمت ۳۰۷)

با تأمل در روایات مذکور، ضرورت نوشتن احادیث معلوم می‌شود، بخصوص که در دو روایت نخست، عبارت «قَيِّدُوا الْعِلْمَ» آمده و مقصود از «تقیید علم» کتابت دانش و مراد از «علم» علوم شیعی و الهی است که از پیشوایان علم (معصومان علیهم السلام) صادر شده‌اند. در روایات پایانی هم - با توجه به ملازمات عرفی

- از کلام حضرت علی علیه السلام می‌توان دریافت که ایشان بر نوشتن معارف شیعی تأکید داشته و به خوب و صحیح نوشتن دستور داده‌اند.

ب. دست نوشته‌های حضرت علی علیه السلام

امام علی علیه السلام علاوه بر دستور به نوشتن حدیث - که نمونه‌هایی از آن بیان شد - در عمل نیز بر کتابت تدوین و نشر روایات نبوی همّت وافر داشتند که بدان‌ها اشاره می‌شود:

۱. کتابی در حدیث: نخستین مجموعه حدیثی که حضرت آن را به املائی حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله فراهم آورد به کتاب علی، صحیفه علی، جامعه و صحیفه الفرائض معروف است. گرچه بخش‌هایی از این مجموعه در زمان پیامبر صلی الله علیه و آله تدوین شد، ولی نشر آن در دوره حضرت علی علیه السلام آغاز گردید و نزد تمام امامان معصوم علیهم السلام بود.

امام حسن علیه السلام از آن این‌گونه یاد می‌کنند: علوم نزد ماست و ما سزاوار آن هستیم و هیچ حادثه‌ای تا قیامت رخ نمی‌دهد، مگر آنکه حکم آن نزد ماست، که به املائی پیامبر صلی الله علیه و آله و دست خط علی علیه السلام ثبت شده است. (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۴، ص ۱۰۰)

کتاب علی علیه السلام به منظور تدوین قانون اسلامی فراهم شد و حضرت رسول صلی الله علیه و آله با هدف نشر و انتقال آن از حضرت علی علیه السلام به امامان پس از وی، بر ایشان املا می‌کرد. امامان معصوم علیهم السلام نیز ضمن دریافت آن، به وجود آن معترف بودند؛ چنان‌که در روایاتی در این خصوص می‌خوانیم:

الف- بکر بن کرب می‌گوید: خدمت حضرت صادق علیه السلام بودیم که شنیدیم حضرت می‌فرماید: قسم به خدا که ما به مردم احتیاجی نداریم، ولی مردم همواره به ما احتیاج دارند؛ زیرا نزد ما صحیفه‌ای است هفتاد ذراع و به خط امام

علی علیه السلام و به املائی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله. (صنار، ۱۴۰۴، ق، ص ۱۴۲)

ب- محمد بن مسلم می‌گوید: امام باقر علیه السلام فرمود: نزد ما صحیفه‌ای از نوشته‌های امام علی علیه السلام است و او تمامی علم را در آن ثبت کرده؛ از جمله امور مربوط به قضاوت و فرایض را. (همان، ص ۱۴۳)

در کتاب *بصائر الدرجات*، روایات فراوانی در خصوص وجود صحیفه یا کتاب علی علیه السلام و به ارث بردن ائمه اطهار علیهم السلام و موجود بودن آن نزد آنان در ابواب ذیل یافت می‌شوند: «باب فی الائمه علیهم السلام انّ عندهم النصحیفة الجامعة الّتی هی املاء رسول الله صلی الله علیه و آله و خطُّ علی علیه السلام بیده و سبعون ذراعاً»، «باب فی الائمه علیهم السلام انّهم اعطوا الجفر و الجامعة و مصحف فاطمة»، «باب فی الائمه علیهم السلام و انّه صارت الیهم کتب رسول الله و امیر المؤمنین» که نمونه‌ای از آن چنین است:

امام صادق علیه السلام فرمود: نوشته‌های متعددی نزد حضرت علی علیه السلام بودند و هنگامی که به سوی عراق کوچ کرد، آنها را نزد ام سلمه به ودیعت نهاد و پس از وفات حضرت، آنها نزد امام حسن علیه السلام بودند و پس از وفات امام حسن علیه السلام، نزد امام حسین علیه السلام. (همان، ص ۱۶۲)

در گزارش دیگری از محمد بن مسلم روایت شده که صحیفه فرائض یا همان کتاب علی علیه السلام را امام باقر علیه السلام بر او قرائت کرده است. (کلینی، ۱۳۸۸، ج ۷، ص ۹۸)

کتاب علی یا همان جامعه نه تنها نزد امامان معصوم علیهم السلام بوده، بلکه در مواردی اصحاب ایشان نیز آن را دیده‌اند.

عذافر صیرفی، یکی از اصحاب امام باقر علیه السلام، می‌گوید: «كنت مع الحكم بن عتیبة عند ابی جعفر فجعل یسألُه و كان ابو جعفر علیه السلام له مكرماً فاختلفا فی شیءٍ، فقال ابو جعفر: یا بنی! قم، فأخرج کتاباً مدروجاً عظیماً و فتحه و جعل ینظرُ حتی أخرج المسألة، فقال ابو جعفر: هذا خطُّ علی علیه السلام و املاء رسول الله صلی الله علیه و آله، و اقبل علی الحكم و قال: یا ابا محمد! اذهب انت و سلّمة و ابوالمقدام حیث شئتُم میناً و شمالاً فوالله! لا تجدون

العلم أوتق منه عند قومٍ كان ينزل عليهم جبرئيل؛ من با حکم بن عتبه نزد امام باقر علیه السلام بودیم. او از امام باقر علیه السلام پرسش می‌کرد و امام نیز او را تکریم می‌نمود و به پرسش‌های او پاسخ می‌داد تا آنجا که حکم در خصوص پرسشی قانع نمی‌شد. در آن هنگام حضرت امام باقر علیه السلام، به فرزندش خطاب کرد: که فرزندم! برخیز و کتاب علی علیه السلام را بیاور. فرزند امام باقر علیه السلام نیز برخاست و کتاب علی علیه السلام را آورد که بسیار بزرگ بود. امام باقر علیه السلام مسئله مورد پرسش را در کتاب علی علیه السلام پیدا نمود علیه السلام و به حکم بن عتبه نشان داد و فرمود: این خط علی علیه السلام و املاي رسول خداست. سپس خطاب به اطرافیان فرمود: به هر سو که می‌خواهید بروید، ولی بدانید علوم و معارفی از این بهتر در هیچ جای پیدا نمی‌کنید. (نجاشی، ۱۴۰۷ ق، ص ۳۶۰)

دیگر امامان نیز بارها به کتاب علی علیه السلام استشهاد کرده‌اند. این کتاب بین مسلمانان و اهل حدیث مشهور بود. کتاب مزبور در بردارنده مطالب اعتقادی، اخلاقی و فقهی بود و خبر وجود آن در مصادر روایی فراوانی مانند کافی، الامالی شیخ طوسی و بحارالانوار آمده. به نمونه‌هایی از آن در ابواب گوناگون اشاره می‌شود:

«عن سليمان بن خالدٍ عن ابي عبد الله في كتابِ عليٍّ عليه السلام: إن نبياً من الانبياء شكَا الى ربه فقال: يا رب! كيف أفضى فيما لم أرقم أشهد؟ قال: فآوحى الله إليه: أحكم بينهم بكتابي»، سليمان بن خالد از امام صادق علیه السلام نقل می‌کند که حضرت فرمود: در کتاب علی علیه السلام چنین آمده است که یکی از انبیا به خدا شکایت کرد: که پروردگارا! چگونه من در مواردی که امری دیده نشده و بشارتی بر آن نیست، قضاوت کنم؟ بر او وحی نازل شد که بر اساس کتاب من حکم کن. (عاملی، ۱۳۹۱ ق، ج ۱۸، ص ۱۶۷)

«عن ابي جعفر عليه السلام قال: وَجَدْنَا فِي الْكِتَابِ عَلِيِّ عليه السلام: إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ وَهُوَ عَلِيٌّ مِنْبَرٍ: وَالَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ؛ مَا أُعْطِيَ مُؤْمِنٌ قَطُّ خَيْرَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ إِلَّا بِحُسْنِ ظَنِّهِ بِاللَّهِ وَرَجَائِهِ لَهُ»؛ امام محمد باقر علیه السلام می‌فرماید: ما در کتاب علی علیه السلام یافتیم

که پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در حالی که بر منبر بود فرمود: قسم به خدا، به هیچ مؤمنی خیر دنیا و آخرت داده نشده است، مگر به خاطر حسن ظننش و امیدش به خدا.
(کلینی، ۱۳۸۸، ق، ۲، ص ۷۱)

- «عن ابی جعفر فی کتاب علی علیه‌السلام: ثلاث خصال لایموت صاحبهن ابدأ حتی یرى وباهن: البغی و قطیعة الرجم و الیمین الکاذبة»؛ امام باقر علیه‌السلام فرمود: در کتاب علی علیه‌السلام آمده است: سه خصلت است که عذاب آن در دنیا شامل حال صاحبش می‌شود: ستم، قطع رحم و سوگند دروغ. (همان، ص ۳۴۷)

- «عن محمد بن مسلم عن ابی جعفر علیه‌السلام قال: فی کتاب علی علیه‌السلام: إن الولد لایأخذ من مال والده»؛ امام باقر علیه‌السلام می‌فرماید: در کتاب علی علیه‌السلام آمده است که فرزند مجاز نیست از اموال پدرش بدون اجازه بردارد. (شیخ صدوق، ۱۴۰۵، ق، ۳، ص ۴۵۲)

- «عن اسحاق بن عمار عن ابی عبدالله علیه‌السلام أنه قال: فی کتاب علی علیه‌السلام: صم لرؤیته و أفطر لرؤیته...»؛ امام صادق علیه‌السلام فرمودند: در کتاب علی علیه‌السلام آمده است که روزه در آغاز ماه رمضان و افطار در پایان ماه، بر اساس رؤیت هلال ماه است. (شیخ طوسی، ۱۴۱۷، ق، ۴، ص ۶۵۸)

روایات مذکور حکایت از گستردگی و تنوع معارف شیعی در کتاب علی علیه‌السلام دارند که در بیشتر ابواب فقهی، نمونه‌هایی از آن‌ها ذکر شده‌اند و می‌توان تفصیل آن‌ها را با مراجعه به کتب روایی دریافت.

۲. کتابی در علوم قرآن: از حضرت علی علیه‌السلام اثر گران‌قدر دیگری در قلمرو مباحث علوم قرآنی به جای مانده که به اصحاب خود املا کرد و به کتاب علوم قرآنی، محکم و مشابه در قرآن از حضرت علی علیه‌السلام، ناسخ و منسوخ از حضرت علی علیه‌السلام و تفسیر نعمانی معروف است. (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۰، ص ۴) علامه بزرگوار آقا بزرگ طهرانی در کتاب الذریعه نیز از آن به عنوان ناسخ القرآن و منسوخه و محکمه و مشابه یاد کرده است. (طهرانی، ج ۲۴، ص ۸) از کتاب مذکور علمای زیادی یاد

کرده‌اند؛ از جمله:

الف- علامه سید حسن صدر در *پیشتازی شیعه در مباحث علوم قرآن*، از کتاب امام علی علیه السلام در موضوع علوم قرآنی یاد کرده و معتقد است: اولین کسی که علوم قرآن را تقسیم و تنويع نمود، حضرت علی علیه السلام بود. (صدر، ص ۳۱۸)

ب- علامه شرف‌الدین نیز در این خصوص، ضمن بیان *مصحف امام علی علیه السلام*، به مباحث علوم قرآنی، که همراه این مصحف بوده، اشاره کرده و معتقد است: حضرت علی علیه السلام پس از ارتحال پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم، قرآنی را جمع و گردآوری نمود که مرتب به ترتیب نزول و به همراه عام و خاص، مطلق و مقید، محکم و متشابه و ناسخ و منسوخ بود. (شرف‌الدین، ۱۳۹۹ ق، ص ۳۰۵)

ج- علامه سید محمد رضا حسینی جلالی هم پس از ذکر مطالبی درباره کتاب علی علیه السلام، نخستین اثر مربوط به حضرت را *کتاب فی العلوم القرآن می‌داند* و معتقد است: کتابی بوده که در موضوعات علوم و معارف قرآنی شکل گرفته و برخوردار از شصت نوع از انواع معارف قرآنی که ابن عقده از امام صادق علیه السلام روایت نموده، بوده است. (حسینی، ۱۴۱۳ ق، ص ۱۳۷)

۳. *نهج البلاغه*: بخشی از آثار و معارف شیعی حضرت علی علیه السلام در جایگاه نخستین امام، که علوم الهی را از پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم دریافت کرده و آن را برای امامان پس از خود و همچنین مردم زمان خویش نقل نموده، به همت والای سید رضی در کتاب *گران قدر نهج البلاغه*، گردآوری شده است. سید رضی (م ۴۰۶) آن را در سه بخش خطبه‌ها، نامه‌ها و کلمات قصار گردآورده است. البته این مجموعه از حضرت علی علیه السلام در فصاحت و بلاغت، سرآمد دیگر عبارت‌های نقل شده از آن حضرت است.

بدون تردید، خدمت بزرگ سید رضی در نشر بخشی از معارف و علوم شیعی، امام علی علیه السلام را به آنان که کمتر با او آشنا بودند، شناساند. مجموعه *نهج البلاغه* تنها بخشی از خطبه‌ها و نامه‌ها و کلمات حضرت علی علیه السلام است که در

دوران پنج ساله حکومت خود و پیش از آن بیان کرده و این خود حکایت از اهمیت کتابت و تدوین حدیث دارد، بخصوص نامه‌های آن حضرت. نامه آن حضرت به مالک اشتر، که هنگام تعیین ایشان به ولایت مصر نگاشته شده، از کتابت حدیث به دست حضرت علی علیه السلام خبر می‌دهد.

عبارات و کلمات حضرت علی علیه السلام، که سید رضی در قرن چهارم برخی از آن‌ها را گردآورد و در یک مجموعه منتشر کرد، از همان آغاز صدور، مورد توجه یاران حضرت و ادیبان عرب بود. پیش از تدوین *نهج البلاغه*، در قرن‌های اول تا چهارم هم علمای فریقین عبارت‌های آن حضرت را در مجموعه‌های حدیثی دیگری گردآورده بودند. پس از سید رضی نیز دیگر علما در جهت تکمیل و شرح، اقداماتی سنجیده انجام دادند که آقابزرگ طهرانی در کتاب *الذریعه* ۱۵۰ شرح (طهرانی: بی تا، ج ۱۴، ص ۱۱۱-۱۶۱؛ ج ۲۴، بی تا، ص ۴۱۲) و *علامه امینی* در کتاب *الغدیر* از ۸۰ شرح نام می‌برند.

۴. دیگر آثار: از حضرت علی علیه السلام آثار دیگری نیز رسیده که ممکن است اثری جدید بوده یا نامی برای آثار قبلی باشد. این آثار نیز بر نوشتن حدیث و معارف شیعی دلالت دارند؛ مانند:

الف- کتاب السنن و القضايا و الاحکام: کتاب مذکور شامل قوانینی در موضوع «قضاوت» و دربردارنده احکام فقهی در ابواب متعدد است که روایانی مانند ابورافع، عبید ابن ابی رافع و ربیع بن سمیع و محمد بن قیس بجلی آن را روایت کرده‌اند. (کلینی، ۱۳۸۸ ق، ج ۳، ص ۵۳۹؛ صدر، بی تا، ص ۲۸۳؛ حسینی جلالی، ۱۴۱۳ ق، ص ۱۳۸)

ب- کتاب التعلیقة النحویة: کتاب یا اثر نحوی است که حضرت برای ابوالاسود دوئلی املا کرده است و سیوطی از آن خبر داده است. (سیوطی، ۱۴۰۶ ق، ج ۱، ص ۱۲)

ابن ندیم نیز از این کتاب یاد کرده که در برگیرنده اصول نحو بوده است.

کاتبان حضرت علی علیه السلام

حضرت امام علی علیه السلام در دوران امامت خویش - چه پیش از خلافت و چه در دوره خلافت - کاتبانی داشته که وجود آنان نیز بر اهمیت کتابت معارف شیعی در دوران آن حضرت حکایت می‌کند؛ کاتبانی همچون ابورافع (ابن ندیم، ۱۳۶۶ ش، ص ۴۵؛ حسینی جلالی، ۱۴۱۳ ق، ص ۱۳۸ و ۱۴۳)، نویسنده کتاب السنن والاحکام، علی بن ابی رافع (نجاشی، ۱۴۰۷ ق، ص ۶) ربیعه بن سَمیع، محمد بن قیس بجلی - که صاحب کتابی در قضایا بود و آن را بر امام باقر علیه السلام عرضه کرد و حضرت آن را تأیید نمود - (صدر، ص ۲۸۳) حارث بن عبدالله همدانی (نجاشی، ۱۴۰۷ ق، ص ۷) و اصیغ بن نباته مجاشعی - که کتاب قضاوت شگفت انگیزی را از حضرت علی علیه السلام نقل می‌کند (نجاشی، ۱۴۰۷ ق، ص ۸؛ حسینی جلالی، ۱۴۱۳ ق، ص ۱۴۰). او صاحب ده‌ها کتاب در تفسیر و مناسک نیز بوده است. (نجاشی، ۱۴۰۷ ق، ص ۲۴۲) راویان و کاتبان دیگری نیز در تاریخ گزارش شده‌اند که تفصیل آن‌ها در مقدمه المعجم المفهرس لالفاظ بحار الانوار آمده است. (برازش، ۱۳۷۲ ش، ص ۳۱-۳۴)

مصحف فاطمه علیها السلام

در دوران امام علی علیه السلام نمی‌توان از صدیقه طاهره حضرت زهرا علیها السلام دخت گرامی پیامبر صلی الله علیه و آله یاد نکرد؛ زیرا ایشان نیز در قلمرو نقل و کتابت حدیث و معارف بلند شیعی، نقش مهمی داشت. مصحف فاطمه، که از آن گاهی با عنوان کتاب فاطمه یاد شده و نگارش آن به دست حضرت علی علیه السلام بوده، شامل روایاتی از آن حضرت است و امام صادق علیه السلام نیز به آن استناد کرده. (کلینی، ۱۳۸۸ ق، ج ۳، ص ۵۰۷؛ حسینی جلالی، ۱۴۱۳ ق، ص ۷۶)

آقا بزرگ طهرانی از آن این‌گونه تعبیر می‌کند: «من ودائع الامامة عند مولینا و امامنا صاحب الزمان (عج) کما روی فی عدة احادیث من طرق الائمة علیهم السلام؛ مصحف

فاطمه از شمار امانت‌های امامت است که نزد مولی و امام ما صاحب الزمان (عج) است. (طهرانی، بی تا، ج ۲۱، ص ۱۲۶)

محدث بزرگوار، محمد بن حسن فروخ صفار قمی، صاحب کتاب بصائر الدرجات، (صفار: ۱۴۰۴ ق، ص ۱۵۰) در باب چهارده از جزء سوم با عنوان «باب فی الائمه انهم أعطوا الجفر و الجامعة و مصحف فاطمة» روایاتی آورده است که حکایت از وجود احادیث فراوانی در مصحف فاطمه دارد؛ مانند روایتی از امام صادق علیه السلام که می‌فرماید: «و عندنا، و الله مصحف فاطمة ما فيه آية من كتاب الله و إنه لآلاء رسول الله و خطه علی بیده»؛ مصحف فاطمه - که قسم به خدا نزد ماست - در آن آیات الهی است که به املاي پیامبر صلی الله علیه و آله و به خط حضرت علی علیه السلام تدوین شده. (همان، ص ۱۵۳)

ابوالحسن بابویه قمی هم نقل می‌کند: «كنت أنظر في كتاب فاطمة فليس ملك يملك الآ و هو مكتوب باسمه و اسم أبيه»؛ من همواره در کتاب فاطمه نظر می‌کنم و هیچ ملکی نیست، مگر اینکه در آن به اسم و مشخصات آن اشاره شده است. (ابن بابویه قمی، ۱۴۰۷ ق، ص ۱۸۰)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

دوران امام حسن علیه السلام

دوران امامت امام حسن علیه السلام پس از شهادت حضرت علی علیه السلام قریب ده سال شامل چهل تا پنجاه هجری است. ایشان نیز همچون پدر، نوشتن حدیث و معارف و علوم شیعی را امری مهم می‌دانست. برای آن امام، به علت مبارزات سیاسی با معاویه، زمینه تدوین مجموعه‌ای مستقل در حدیث فراهم نشد، اما ایشان حامل و مبین آثار مکتوب پدر، مادر و پیامبر گرامی صلی الله علیه و آله بود و بدین روی در تاریخ، درباره ایشان آمده است:

- ابی عمر بن اعلا می‌گوید: از امام حسن علیه السلام در مورد فردی پرسش شد که

دارای هشتاد سال است؛ آیا حدیث را بنویسد؟ حضرت فرمود: چه نیکو است که چنین زندگی کند. (حسینی جلالی، ۱۴۱۳ ق، ص ۱۴۷، به نقل از: شرف اصحاب الحدیث، ص ۶۹)

- امام مجتبی علیه السلام فرزندان خود و فرزندان برادرش را فراخواند و به آنان فرمود: ای فرزندان من و فرزندان برادرم! شما اکنون کوچک هستید و به زودی از بزرگان خواهید شد. علوم و معارف شیعی را فراگیرید، و هر یک از شما که نتوانست آن معارف را روایت کند، سزاوار است آن‌ها را بنویسد. (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۲، ص ۱۱۵۲ هندی، ۱۴۰۵ ق، ج ۵، ص ۲۲۹)

دوران امام حسین علیه السلام

امام حسین علیه السلام، که مدت امامت ایشان قریب یازده سال (۵۰ تا ۶۰ ق) بود، بر نوشتن معارف اهل بیت علیهم السلام اهتمام داشت؛ زیرا از یک سو، نامه‌های فراوان به قبایل و شیوخ عرب برای همراهی با خود در مبارزه با حکومت ظالمانه یزید می‌نوشت (نجمی، ۱۳۸۱ ش، ص ۳۳) که این نشان از ضرورت کتابت حدیث و علوم الهی داشت و از سوی دیگر، در مواردی به نوشتن حدیث سفارش می‌فرمود که این نیز حکایت از اهتمام ایشان بر این امر دارد؛ مانند سخنرانی حضرت در منا در جمع زیادی از بنی هاشم و یاران خود که فرمود: «فَإِنَّ هَذِهِ الطَّاعِيَةُ قَدْ فَعَلَتْ بِنَا وَ بِشِيعَتِنَا مَا قَدْ رَأَيْتُمْ وَ عَلِمْتُمْ وَ شَهِدْتُمْ وَ أَنَّى أُرِيدُ أَنْ أَسْأَلَكُمْ عَنْ شَيْءٍ فَإِنَّ صَدَقْتُ فَصَدَّقُونِي... إسمعوا مقالی و اکتبوا قولی»؛ این ستمگر نسبت به ما شیعیان ما رفتاری کرد که شما آن را دیدید و مطلع شدید و من می‌خواهم از شما مطلبی را بپرسم، پس اگر راست گفتم، مرا تصدیق کنید... سخن مرا خوب بشنوید و آن را بنویسید. (موسوی، ۱۴۰۷ ق، ص ۱۶۵)

امام حسین علیه السلام با عبارت «اکتبوا قولی» نه تنها بر نوشتن حدیث و معارف شیعی خود، بلکه بر وجوب آن تأکید می‌کند. علاوه بر این، می‌دانیم که حدیث

امام، حدیث پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم نیز هست و امر بر کتابت، نشان از سنت عملی آن‌ها دارد. از این‌رو، امام حسین علیه‌السلام خود میراث‌دار روایات و معارف امامان پیش از خود بوده و حامل کتاب علی علیه‌السلام است که به املائی پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و خط حضرت علی علیه‌السلام بود و آن را به نسل‌های پس از خود تحویل داد.

دوران امام سجاده علیه‌السلام

در دوران حضرت علی بن الحسین علیه‌السلام، که مدت امامتش قریب ۳۴ سال طول کشید، در مقایسه با دوران امام حسن علیه‌السلام و امام حسین علیه‌السلام، شرایط بهتری فراهم شد و حضرت فرصت مناسبی به دست آورد تا نوشتن و تدوین حدیث و معارف شیعی را رونقی دیگر بخشد. بدین روی، در مدت امامت ایشان، آثار مکتوب گران‌قدری به واسطه روایانی ثقه گزارش شده‌اند.

در شمارش روایان و کاتبان آن حضرت، می‌توان از ابی حمزه ثمالی، سعید بن جبیر، زید بن علی بن الحسین علیه‌السلام، داود بن یحیی و علیه دختر امام سجاده علیه‌السلام نام برد که در کتاب‌های رجال مانند فهرست شیخ طوسی و رجال نجاشی از آنان یاد شده که هریک دارای مکتوباتی از حضرت سجاده علیه‌السلام هستند. شیخ طوسی اصحاب امام سجاده علیه‌السلام را ۱۷۶ نفر ذکر می‌کند (نجاشی، ۱۴۰۷، ق، ص ۸۰-۱۰۲) که برخی از آنان نویسنده حدیث حضرت و دارای اثری مخصوص به خود هستند. از آثاری که از امام سجاده علیه‌السلام گزارش می‌شوند و هریک دلیلی بر اهمیت کتابت و معارف امامت از طرف ایشان هستند، می‌توان موارد ذیل را نام برد:

۱. صحیفه سجاده

در صدر آثار روایی مکتوب از امام سجاده علیه‌السلام، اثر گران‌قدر صحیفه سجاده است که دعاها و مناجات‌های ایشان را دربرگرفته. این کتاب مضامین بلندی دارد و

بیان‌کننده مفاهیم و حقایق دینی است که حضرت آن‌ها را انشا کرده و سپس امام باقر علیه السلام و زید آن را نوشته‌اند. علمای شیعه همه به وجود آن صحیفه معترف بوده و از آن با عبارات «اخذ القرآن» یاد کرده‌اند. (ابن شهر آشوب، ۱۳۸۰ ق، ص ۱؛ شیخ طوسی، بی تا، ص ۴۸۵)

آقا بزرگ طهرانی، در کتاب آثار و تألیفات شیعه از آن چنین یاد می‌کند: نخستین صحیفه، که سندش منتهی به امام سجّاد علیه السلام می‌شود، صحیفه کامله سجّادیه است که از آن به عنوان «اخذ القرآن» و «انجیل اهل بیت» و «زبور آل محمد» تعبیر شده است. (طهرانی، بی تا، ج ۱۵، ص ۱۸)

کتاب صحیفه سجّادیه پس از قرآن و نهج البلاغه، از گرامی‌ترین کتاب‌ها نزد شیعیان، شامل ۵۴ دعا از امام سجّاد علیه السلام بوده که برخوردار از مضامین بلند معارف شیعی در قالب دعاست. این دعاها از ستایش پروردگار شروع می‌شوند و به دعا برای رفع غصّه‌ها و غم‌ها پایان می‌پذیرند. این کتاب در سال ۵۶۱ هـ ق توسط احمد بن شهریار و با سماع ابو منصور محمد بن احمد بن عبدالعزیز عکبری نگاشته شده و سند آن تا امام صادق علیه السلام متصل است و در مقدمه آن چنین آمده است: حدیث کرد ما را سید اجل نجم الدین بهاء الشرف ابوالحسن محمد بن حسن بن احمد بن علی بن محمد بن عمر بن یحیی علوی حسینی علیه السلام، گفت: خبر داد ما را شیخ سعید ابو عبدالله محمد بن احمد بن شهریار، خزانه‌دار آستان قدس مولانا امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام در ماه ربیع الاول سال ۵۱۶ در حالی که صحیفه بر او قرائت می‌شد و من می‌شنیدم، گفت: شنیدم آن را در حالی که عرضه می‌شد بر شیخ راستگوی ابو منصور محمد بن احمد بن عبدالعزیز عکبری از ابوالفضل محمد بن عبدالله....

صحیفه سجّادیه در میان عالمان پیشین شیعه، مورد توجه فراوان بوده است و به تبع آن، عالمان کنونی نیز جایگاه آن را بزرگ می‌دانند؛ زیرا جدای از سند، از

متن بسیار عالی، فصیح و روانی برخوردار بوده و در بردارنده مضمون‌های اخلاقی و عرفانی مهمی از معارف شیعی است که صدور آن را از معصوم علیه‌السلام تأیید می‌کند. قابل ذکر است که این کتاب بخشی از دعاها و علوم اهل بیت علیهم‌السلام رسیده از امام سجّاد علیه‌السلام است که جمع آوری شده؛ دعا‌های دیگری نیز از آن حضرت وارد شده‌اند که میرزا حسین نوری، صاحب کتاب مستدرک الوسائل آن‌ها را گرد آورده و از آن‌ها به *الصحيفة السجّادية الثانية والثالثة والرابعة والخامسة* تعبیر کرده است. (همان، ص ۱۹۵)

۲. رسالة الحقوق

این کتاب از آثار منسوب به امام سجّاد علیه‌السلام در مسائل اجتماعی، اخلاقی و مبانی سلوک فردی است. مطالب این اثر از کتاب‌های *وسائل الشیعه* (عامی، ۱۳۹۱ ق، ج ۱۱، ص ۱۳۱) و *تحف العقول* (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۰ ق، ص ۲۵۵) گردآوری شده و برخی نیز به شرح آن مبادرت کرده‌اند؛ علامه سید حسن بن علی الحسینی القبانجی در شرح *رسالة الحقوق*. (حسینی جلالی، ۱۴۱۳ ق، ص ۱۵۱)

۳. مناسک الحج

از دیگر آثار امام سجّاد علیه‌السلام، که به چاپ هم رسیده، *مناسک الحج* است که در قلمرو احکام شرعی حج در سی باب تدوین شده است. به نظر می‌رسد این اثر به املائی امام سجّاد علیه‌السلام و خط امام محمد باقر علیه‌السلام نگارش یافته و به نسل‌های بعد نیز رسیده است. نسخه تصحیح شده آن را سید محمد بن حسین الجلال در بغداد به چاپ رسانیده است.

از امام سجّاد علیه‌السلام آثار دیگری نیز رسیده است؛ مانند *صحيفة الزهد، الجامع فی الفقه از ابو حمزه ثمالی* و کتاب حدیثه که در کتاب‌های رجالی به نام راویان آن‌ها

گزارش شده است. (نجاشی، ۱۴۰۷ ق، ص ۱۱۶، ۱۵۷؛ کلینی، ۱۳۸۸ ق، ج ۸، ص ۱۷؛ شریف قریبی، ۱۴۲۱ ق، ج ۲، ص ۲۱۹)

امام سجّاد علیه السلام با توجه به فرصت بیشتر در مقایسه با دوران امام حسن و امام حسین علیهما السلام و فراهم شدن زمینه‌های تدوین و نشر، روایات و مکتوبات بیشتری از معارف الهی به نسل پس از خود منتقل کردند. علامه محمّد باقر مجلسی در روایتی آورده است که امام سجّاد علیه السلام هنگام وفات، صندوق بزرگی نزد امام محمّد باقر علیه السلام به ودیعت نهاد و آن صندوق حامل آثار مکتوب آن حضرت بود؛ امام جعفر صادق علیه السلام می‌فرماید: هنگامی که زمان فوت امام سجّاد علیه السلام فرا رسید، دستور دادند تا صندوق بزرگی، که چندین نفر آن را حمل می‌کردند و پر از کتاب و ودایع بود، نزد آن حضرت آوردند و به امام محمّد باقر علیه السلام سفارش‌های لازم را در مورد نگه‌داری آن‌ها فرمودند. (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۲۶، ص ۲۱۲)

نتیجه

امامان شیعه علیهم السلام، بر تدوین روایات، پس از رسول الله صلی الله علیه و آله اهتمام فراوان داشته و هریک به اقتضای ویژگی‌های زمان خود زمینه‌های تدوین و نشر روایات و معارف شیعی را فراهم آورده‌اند و این حرکت سبب گسترش علوم اهل بیت گردیده است.

منابع

۱. ابن شهر آشوب، محمد بن علی مازندرانی، *معالم العلماء*، ۱۳۸۰ ق، تحقیق سید محمد صادق بحر العلوم، نجف، المطبعة الحيدرية.
۲. ابن ندیم، محمد بن اسحاق، *فهرست ابن ندیم*، ۱۳۶۱ ش، تهران، امیر کبیر.
۳. برازش، علی رضا، *المعجم المفهرس لالفاظ احاديث بحار الانوار*، ۱۳۷۲ ش، تهران، مؤسسه الطباعة و النشر وزارة الثقافة و الارشاد الاسلامی.
۴. حرانی، حسن بن علی شعبه، *تحف العقول*، ۱۴۰۰ ق، تصحیح علی اکبر غفاری، تهران، اسلامیه.
۵. حسینی جلالی، سید محمدرضا، *تدوين السنة الشريفة*، ۱۴۱۳ ق، قم، مکتب الاعلام الاسلامی.
۶. خطیب بغدادی، احمد بن علی، *تقييد العلم*، ۱۹۷۴ م، حقه و علقه يوسف العث، بیروت، دار احیاء السنة النبویه، ط ۲.
۷. سیوطی، جلال الدین، *الاشباه و النظائر*، ۱۴۰۶ ق، تحقیق عبدالعال سالم مکرم، بیروت، مؤسسه الرساله.
۸. شرف الدین، سید عبدالحسین، *المراجعات*، ۱۳۹۹ ق، مصر، مؤسسه النجاح.
۹. شریف قریشی، باقر، *حياة الامام زين العابدين عليه السلام*، ۱۴۲۱ ق، بیروت، دارالکتب العلمیه.
۱۰. صدر، سید حسن، *تأسيس الشيعه لعلوم الاسلام*، بی تا، بی جا، اعلمی.
۱۱. صدوق، من لا يحضره الفقيه، ۱۴۰۵ ق، بیروت، دار اضاءه.
۱۲. صفار، محمد بن حسن، *بصائر الدرجات*، ۱۴۰۴ ق، قم، منشورات المكتبة المرعشی.
۱۳. طهرانی آقا بزرگ، *الذريعة الى تصانيف الشيعة*، بی تا، بیروت، اضاءه.
۱۴. طوسی، محمد بن حسن، *تهذيب الاحكام في شرح المقتعه*، ۱۴۱۷ ق، بی جا، صدوق.
۱۵. فیض الاسلام، *شرح نهج البلاغه*، بی تا، بی جا، بی نا.
۱۶. قمی، ابن بابویه، *الامامة و التبصرة من الحيرة*، ۱۴۰۷ ق، التحقیق السید محمد رضا حسینی، بیروت، مؤسسه آل البيت.
۱۷. کلینی، محمد بن یعقوب، *الکافی*، ۱۳۸۸ ق، تصحیح علی اکبر غفاری، تهران، دارالکتاب الاسلامیه.
۱۸. مجلسی، محمد باقر، *بحار الانوار الجامعه لدرر الاخبار الاثمة الاطهار*، ۱۴۰۳ ق، بیروت، مؤسسه الوفاء.
۱۹. موسوی، علاء الدین، *سليم بن قيس*، ۱۴۰۷ ق، تهران، مؤسسه البعثه.
۲۰. نجاشی، رجال النجاشی، ۱۴۰۷ ق، قم، مؤسسه النشر الاسلامی.
۲۱. نجمی، محمد صادق، *سخنان حسین بن علی از مدینه تا کربلا*، ۱۳۸۱ ش، قم، بوستان کتاب.
۲۲. هندی، حسام الدین، *کنز العمال في ستن الاقوال و الافعال*، ۱۴۰۵ ق، بیروت، مؤسسه الرساله.

ژړو، شگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی